

В. М. Завгородня*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА НА ЗАХИСТ ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО), ЯКИЙ УТРИМУЄТЬСЯ ПІД ВАРТОЮ

Право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного і засудженого на захист є одним з основних прав людини. Саме необхідністю належного забезпечення цього права, зміцнення змагальних засад кримінального судочинства, при якому функція захисту є реальною протиположністю обвинуваченню, визначається основний вектор сучасного реформування кримінально-процесуального законодавства. Реалізація права на захист у кримінальному процесі гарантується Конституцією України¹, іншими актами законодавства та міжнародними договорами України.

Так, ст. 59 Конституції України нашої держави закріплює, що кожен має право на правову допомогу і є вільним у виборі захисника своїх прав; для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Згідно з ч. 2 ст. 63 Конституції підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист; забезпечення обвинуваченому права на захист визнається однією з основних засад судочинства (п. 6 ч. 3 ст. 129). Проте доводиться констатувати, що чинне кримінально-процесуальне законодавство значною мірою не відповідає вказаним конституційним принципам та міжнародним стандартам, воно зберігає обвинувальний ухил і в багатьох випадках право на захист не може бути реалізовано в повному обсязі, а іноді взагалі залишається декларативним.

Актуальність проблеми забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист не викликає жодних сумнівів, що зумовило значний інтерес до неї вітчизняних учених-процесуалістів, зокрема, Ю. В. Бауліна, Т. В. Варфоломеевої, В. Т. Маляренка, М. А. Маркуш, М. М. Міхеєнка, В. Т. Нора, Т. В. Омельченка, П. Д. Письменного, О. Д. Святоцького, Ю. В. Хоматова, П. В. Хотенця та інших. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, спрямованих на вивчення функції захисту в кримінальному процесі, статусу суб'єктів права на захист осіб, що представляють їхні інтереси, гарантій реалізації цього права та визначення напрямків удосконалення кримінально-процесуального законодавства, значна кількість питань залишаються невирішеними.

Метою цієї статті є аналіз особливостей механізму реалізації права на захист у кримінальному процесі особи, що утримується під вартою, виявлення та окреслення шляхів вирішення проблем у його функціонуванні.

Зміст права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист та сутність процесуального принципу його забезпечення розкривається в низці норм КПК України. Так, згідно з ч. 2 ст. 21 КПК України² особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника і скласти про це протокол, а також надати підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав. Відповідно до ч. 2 ст. 43¹ КПК

© Завгородня В. М., 2007

* доцент кафедри державно-правових дисциплін Української академії банківської справи Національного банку України (м. Суми), кандидат юридичних наук

¹ Конституція України від 26.06.1996 р. // ВВРУ. — 1996. — № 30 — Ст. 141.

² Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. // ВВР УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

України підозрюваний має право: знати, в чому він підозрюється; давати показання або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання і відводи; вимагати перевірки судом чи прокурором правомірності затримання; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить оперативно-розшукові дії та дізнання, слідчого і прокурора, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки. Обвинувачений (підсудний), як передбачено ч. 2 ст. 43 КПК України має право: знати, в чому його обвинувачують; давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися після закінчення досудового слідства або дізнання з усіма матеріалами справи; брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції; заявляти відводи; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки.

Перелічені в наведених та інших нормах КПК України права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного загалом відповідають міжнародним стандартам, встановленим, зокрема, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та іншими міжнародно-правовими документами. В той же час вітчизняна практика кримінального судочинства свідчить, що закріплені в законодавстві права не завжди можуть бути ефективно реалізовані, особливо обвинуваченими (підсудними), які утримуються під вартою.

Проблема забезпечення прав позбавлених волі осіб (як тих, що перебувають під слідством, так і засуджених) є актуальною не лише для України, і необхідність посиленої охорони зумовила ухвалення міжнародними організаціями правил (мінімальних стандартів) поводження з ув'язненими. Найважливіша роль серед них належить Зведенню принципів захисту усіх осіб, підданих у будь-якій формі затриманню чи ув'язненню, затвердженому Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 43/173 від 9 грудня 1988 р., Мінімальними стандартними правилами поводження з ув'язненими, прийнятим на першому Конгресі ООН з попередження злочинності в 1955 р. і ухваленим резолюціями ЕКОСОП № 663 від 31 липня 1957 р. і № 2076 від 13 травня 1977 р., Правилам ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, затвердженими резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 45/133 від 14 грудня 1990 р., Європейським пенітенціарним правилам (рекомендація Комітету Міністрів до держав членів Ради Європи Rec(2006)2. Ці документи, будучи резолюціями міжнародних організацій, не є формально обов'язковими³, проте мають велике значення як рекомендаційні акти. Їх додержання заохочується міжнародною спільнотою, вказує на високий рівень правової культури в державі та захищеність прав і свобод її громадян. Врахування стандартів поводження з ув'язненими тим більше актуально у зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України.

Вказані правила і принципи регламентують різні аспекти режиму утримання позбавлених волі осіб, аналіз яких і вироблення рекомендацій щодо оптимізації вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства потребує окремого дослідження. Ми ж зупинимося на положеннях, присвячених забезпеченню прав осіб, що утримуються під вартою під час провадження у кримінальній справі, і, перш за все, прав на захист та юридичну допомогу.

Зазначеним питанням у названих міжнародних документах приділяється велика увага. Так, згідно з п. 92 Мінімальних стандартних правил поводження з

³ Міжнародне право: Навч. посібн. / За ред. М. В. Буроменського. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 55; Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. — Х.: Консум, 2000. — С. 92-93.

ув'язненими ув'язнені, що перебувають під слідством повинні мати можливість негайно інформувати сім'ю про факт їхнього ув'язнення, користуватися розумною можливістю спілкування з рідними й друзями та приймати їх у місці ув'язнення, піддаючись при цьому лише тим обмеженням і нагляду, які необхідні для належного відправлення правосуддя, додержання вимог безпеки та забезпечення нормальної роботи установи. Згідно з Принципом 19 Зведення принципів захисту всіх осіб, підданих у будь-якій формі затриманню чи ув'язненню, особі, яка затримана чи перебуває в ув'язненні, надається право на відвідування членами родини і листування з ними, а також відповідну можливість спілкуватися з навколишнім світом згідно з розумними умовами й обмеженнями, які містяться в законі і встановлених відповідно до закону. В Законі України "Про попереднє ув'язнення"⁴ від 30 червня 1993 р. та КПК України це право особи, взятої під варту, піддається, на нашу думку, занадто суворим обмеженням. Згідно зі ст. 162 КПК України та ст. 12 названого Закону побачення з родичами або іншими особами може надавати взятим під варту адміністрація місця попереднього ув'язнення лише з письмового дозволу слідчого, органу дізнання або суду, в провадженні яких знаходиться справа, як правило, один раз на місяць. Тривалість побачення встановлюється від однієї до чотирьох годин. Враховуючи те, що особа, яка утримується під вартою, ще не визнана винуватою, а попереднє ув'язнення не є покаранням і переслідує інші цілі (ч. 1 ст. 148 КПК України), побачення лише один раз на місяць є не виправдано жорстким позбавленням контактів з близькими людьми. Крім того, в такий спосіб може бути й обмежена можливість реалізації права на захист, адже саме родичі ув'язненого, як правило, знаходять адвоката, оплачують його послуги, в тому числі й у разі потреби з тих чи інших причин замінити захисника протягом провадження.

На необхідність гуманізації кримінального судочинства вже неодноразово вказувалося в процесуальній літературі. Так, слід погодитися з думкою С. Г. Пепеляєва, який запропонував доповнити КПК України нормами, які в руслі європейських гуманістичних тенденцій істотно покращують становище особи, щодо якої висунуто підозру чи обвинувачення, зокрема, посилити гарантії недопущення приниження честі і гідності, створення загроз для здоров'я чи життя, забезпечити право на телефонні дзвінки, перерви під час допитів, граничні строки тривалості допитів з диференціацією для повнолітніх і неповнолітніх осіб⁵. Враховуючи положення п. 95 Європейських пенітенціарних правил про те, що режим для ув'язнених, справи яких ще не розглянуті в суді, не повинен визначатися виходячи з можливості того, що вони можуть бути засуджені за вчинення кримінального злочину, вбачається також необхідним розширити права ув'язнених щодо побачень, дозволивши їх у межах, що не перешкоджають провадженню в кримінальній справі та не порушують нормальну роботу установ попереднього ув'язнення.

Згідно з п. 98 Європейських пенітенціарних правил ув'язнені, справи яких ще не розглянуті в суді, повинні повідомлятися про їхнє право на юридичну допомогу. Мають створюватися всі необхідні умови для сприяння цим особам у підготовці до захисту та для зустрічі зі своїми захисниками. 17-й Принцип захисту всіх осіб, підданих у будь-якій формі затриманню чи ув'язненню, передбачає, що затримана особа має право на отримання юридичної допомоги адвоката. Вона незабаром після арешту інформується компетентним органом про своє право, і їй надаються розумні можливості для здійснення цього права. Якщо затримана особа не має адвоката за власним вибором, вона в усіх випадках, коли цього вимагають інтереси правосуддя, має право скористатися послугами адвоката,

⁴ Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 р. // ВВР. — 1993. — № 35. — Ст. 360.

⁵ Пепеляєв С. Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / НАВС України. — К., 2005. — С. 12-13.

призначеного їй судовим або іншим органом без оплати його послуг, якщо ця особа не володіє достатніми грошовими коштами.

Особливо наголошується на забезпеченні ув'язненому можливості безперешкодно спілкуватися з адвокатом. П. 1 Принципу 18 закріплює право затриманої або ув'язненої особи підтримувати зв'язок і консультуватися з адвокатом. У п. 3 цього ж Принципу наголошується, що право затриманого або ув'язненого на відвідання його адвокатом, на консультації і зв'язок з ним невідкладно і без цензури та в умовах повної конфіденційності не може бути тимчасово скасовано чи обмежено, крім виняткових обставин, які визначаються законом або встановленими відповідно до закону правилами, коли, на думку судового чи іншого органу, це необхідно для підтримання безпеки і порядку.

У той же час чинний Закон "Про попереднє ув'язнення" практично позбавляє особу, яка утримується під вартою, можливості самостійно, невідкладно й конфіденційно зв'язуватися з адвокатом, а отже — можливості ефективно реалізовувати кримінально-процесуальне право на захист. Ст. 12 Закону закріплює право ув'язненого на побачення з захисником наодинці з моменту допуску захисника до участі у справі, без обмеження кількості побачень та їх тривалості, й обов'язок адміністрації установи попереднього ув'язнення забезпечити умови для проведення побачень, у тому числі які виключають при побаченні із захисником можливість третіх осіб мати доступ до інформації, що надається в процесі побачення. Проте такі побачення на практиці можуть відбуватися лише за ініціативою захисника. Викликати ж адвоката у разі нагальної потреби ув'язнений може лише в порядку ч. 1 ст. 13 Закону — з письмового дозволу особи або органу, в провадженні яких знаходиться справа. Більше того, вся кореспонденція осіб, взятих під варту (скарги, заяви, листи), згідно з ч. 2 ст. 13 Закону переглядається адміністрацією місць попереднього ув'язнення. Не підлягають перегляду лише скарги, заяви і листи, адресовані Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Європейському Суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій та прокурорів. Захисника в цьому переліку немає, отже, у разі, якщо в ув'язненого виникне нагальна потреба зв'язатися з адвокатом, то його лист спочатку буде перлюстрований адміністрацією закладу, а потім прочитаний слідчим чи суддею, які й вирішуватимуть, пересилати лист захисникові чи ні. Причому підстави для відмови можуть бути обґрунтовані положенням ч. 5 ст. 13, відповідно до якої скарги, заяви і листи, що містять відомості, розголошення яких може перешкодити встановленню істини в кримінальній справі, за належністю не надсилаються.

На нашу думку, така ситуація є неприпустимою і вимагає невідкладного законодавчого втручання. Слід внести зміни до Закону "Про попереднє ув'язнення" і включити захисника до переліку суб'єктів, листи до яких не підлягають перегляду адміністрацією місць попереднього ув'язнення, і зобов'язати адміністрацію протягом доби відсилати їх за належністю. Крім того, ст. 9 Закону "Права осіб, взятих під варту" необхідно доповнити правом безперешкодно в умовах повної конфіденційності зв'язуватися з захисником. Лише за таких умов передбачене КПК України право на захист буде забезпечено належним механізмом реалізації для тих обвинувачених (підсудних), щодо яких обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту. При цьому міжнародні стандарти і зарубіжний досвід захисту прав осіб у кримінальному судочинстві мають бути предметом посиленої уваги та орієнтиром як для наукових досліджень, так і для законотворчої роботи.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою державно-правових дисциплін
Української академії банківської справи Національного банку України
(протокол № 10 від 15 червня 2007 року)*